

2. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԱՍԻՄԻԼՅԱՏՈՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ¹

Թանր է եղել հայ ժողովրդի վիճակը 16—18-րդ դարերի պարսից տիրապետության շրջանում: Հայ աշխատավորութիւնը ոչ միայն ենթարկւում էր անտեսական և սոցիալական անաւոր ճնշման ու հարստահարման, այլև նրա նկատմամբ կիրաււում էր դաժան ազդային և կրօնական հալածանքների հետեղական քաղաքականութիւն:

Այդ հալածանքների գլխավոր նպատակն էր բռնի կերպով հալատափոխ անել, ձուլել և ի վերջո վերջնականապես ասիմիլյացիայի ենթարկել բոլոր ազգային փոքրամասնութիւններին և հատկապես քրիստոնյա ու այլադավան ժողովուրդներին:

Հայտնի է, որ հայերի, վրացիների և մյուս այլադավան ժողովուրդների ասիմիլյացիան 16—18-րդ դարերում տեղի էր ունենում հալատափոխութեան եղանակով, և դա միանգամայն հասկանալի էր: Ֆեոդալական հասարակարգում, ինչպես այդ մասին գրում է Էնգելսը, ժեղեղեցու դողմաները միաժամանակ և քաղաքական աքսիոմաներ էին, իսկ աստիճանաշրջի խոսքերն ամեն մի գատարանում օրենքի ուժ ունեին: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ արդեն կազմվել էր իրավաբանների առանձին դասը, իրավագիտութիւնը դեռ երկար ժամանակ մնում էր աստիճանաբանութեան խնամակալութեան տակ: Մտավոր գործունեութեան բոլոր բնագավառների վրա տարածվող աստիճանաբանութեան գերիշխանութիւնը միաժամանակ այն հանգամանքի անհրաժեշտ հետեանքն էր, որ եկեղեցին գոյութիւն ունեցող ֆեոդալական հասարակարգի ամենից քնդհանուր սինթեզն ու սանկցիան էր հանդիսանում²:

Հասկանալի է, որ Էնգելսի այս գրույթը հալատաբարապես վերաբերում է նաև իսլամական աշխարհին, որտեղ պետական-քաղաքական վարքագիծը խստորեն ենթարկվում էր Ղուրանի դողմաններին և շարիաթի օրենքներին: Սեֆյան Իրանում կրօնական անհանդուրժողականութեան ձեով արտահայտվող ասիմիլյացիայի քաղաքականութիւնը վարվում էր շիիզմի դրոշի տակ, որի գլխավոր սգեղնչողները շիա բարձրաստիճան հոգևորականներ էին:

Պատմիչներ Առաքել Դավրիժեցու, Չաքարիա Սարկավագի, Գրիգոր Գարանաղցու և ուրիշների երկերում բազմաթիւ հիշատակութիւններ կան բռնի հալատափոխութեան և այդ պատճառով տեղի ունեցած նահատակութեան փաստերի մասին: Հանուն հալատի կատարվող նահատակութեան

¹ Զեկուցված է Մատենադարանի VII գիտական սեսիային, 1954 թ. դեկտեմբերի 29-ին:

² Ֆ. Էնգելս, Գյուղացիական պատերազմը Գերմանիայում, Երևան, 1940, էջ 46:

բազմաթիվ այլ փաստեր չբոված են նաև այլ և այլ ձևազիր մատյանների հիշատակարաններում, «Յայտաւաւերքներում» և այլուր: Մակայն շնորհիվ այն բանի, որ բռնի ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը վերոհիշյալ պատմական երկերում իր արտացոլումն է դառնում սոսկ առանձին անհատների նկատմամբ գործադրվող բռնության և դրա հետևանքով առաջացած նահատակության փաստերի արձանագրության միջոցով, այդ աղբյուրների ավյալներով հնարավոր չէ լրիվ և ճշգրիտ պատկերացում կազմել մեր ժողովրդի ոչ-հեռավոր անցյալի պատմության կարևոր հարցերից մեկի մասին:

Բանն այն է, որ բռնի հավատափոխության նման հարկադրական ձևը, ինչպես ցույց են տալիս բազմաթիվ նահատակության փաստերը, այնքան էլ ցանկալի արդյունք չէր տալիս, այլ ընդհակառակը՝ սովորաբար վերջանալով դիմադրող անձնավորության սպանության մեջ, դառնում էր քրիստոնեության պրոպագանդայի մի նոր նպատակ: Թեև սեռաբնույթ է նշել, որ հայ պատմիչների ու ժամանակագիրների կողմից ավելի շատ արձանագրված և ընդգրծված են հատկապես այն դեպքերը, երբ հավատափոխության հարկադրանքը առիթ է տվել նոր վկայության, բայց և այնպես, հենց նույն սկզբնաղբյուրներում քիչ չեն նաև հիշատակություններ տարբեր ժամանակներում մանկեղանություն ընդունած հայերի մասին:

Սեֆյան տիրապետության շրջանում, իրանական կառավարող շրջանների ասիմիլյատորական քաղաքականության ուսումնասիրության համար շատ ավելի կոնկրետ և հարուստ նյութ են պարունակում Մատենադարանի պարսկերեն բազմաթիվ վավերագրերը, հատկապես մուսուլմանական շարիաթական փաստաթղթերն ու դանադան վիճերի կապակցությամբ հրատարակված «ֆեթվաները» (فتوی):

«Ֆեթվա» բառացի նշանակում է «վճիռ», «որոշում»: Ֆեթվաներ արբվում էին ինչպես կենտրոնական «Միլիան-ալ-սադարաթի» (մայրաքաղաք կրճնական առյանի), այնպես նաև տեղական (Թավրիզի, Նախիջևանի, Երևվանի) «Շար'ի» մտյանների կողմից այն դեպքերում, երբ քաղաքացիական կամ «Ուրֆի» դատարաններում նստող հաքիմները դժվարանում էին որևէ հարց վճռել և դիմում էին մուֆթիին կամ շեյխ-ուլ-խալաֆին, իսկ վերջիններս ելնելով մուսուլմանական շարիաթական սկզբունքներից, տալիս էին իրենց վճիռը, որը շահի կողմից վավերացվելուց և համապատասխան մատյաններում արձանագրվելուց ու կնքվելուց հետո՝ օրենքի ուժ էր ստանում:

Մատենադարանի Արխիվային բաժնում պահվող 50-ի չափ ֆեթվաները հիմնականում վերաբերում են «դիմմի» ուսյաթների (հայեր) քաղաքացիական իրավունքների, ջիզյայի վճարման որոշ մանրամասնությունների և հատկապես հայոց եկեղեցու իրավասությունների ճշտման հարցերին և չափազանց կարևոր են հայ ժողովրդի ոսոյալ-իրավական վիճակի ուսումնասիրության տեսակետից: Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում հատկապես 17-րդ դարի այն ֆեթվաները, որոնք վերաբերում են ժառանգության հարցերին և որոնց մեջ չափազանց պարզորոշ կերպով իրենց իրավական ձևակերպումն են դառնում իրանական կառավարող շրջանների և հատկապես տեղական դատական օրգանների ասիմիլյատորական ձգտումներն ու նպատակները:

Համաձայն շարիաթական օրենքի՝ բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները, այդ թվում նաև հայերը, որոնք վճարում էին հատուկ դիսանարկ, կամ ջիզյա-

իրավունք ունենին ազատորեն իրենց կրոնը դաժանելու: Այդպիսի ժողովուրդներն ու համայնքները կոչվում էին «ջիզյե գոզար» — «جزیة گدار» («ջիզյա հատուցող»), կամ «ղիմմի» («պարտապան») ժողովուրդներ կամ համայնքներ: 16—18-րդ դարերում հրապարակված գերագույն «Իխլան-ալ-սադարաթի» ինչպես նաև շեյխ-ուլ-իսլամների ու մուֆթիների ֆեթվաներում, որոնք մեծ մասամբ հաստատված են ժամանակի շահերի կողմից արված ֆերմաններով, բազմիցս շեշտված է, որ «կանոնավոր կերպով ջիզյա հատուցող հայերին ոչ ոք իրավունք չունի ստիպելու, որ քրիստոնեական հավատքը թողնեն և մահմեդականություն ընդունեն»¹:

Հայ առյաթներից գանձվող գլխահարկը և տարիների ընթացքում նրա վրա բարդվող վերագիր գումարներն ու տոկոսները («թափավութ» և «ֆար» — تفاوت و فرع) բավական խոշոր գումար էին կազմում և նշանակալից տեղ էին գրավում պետության ֆինանսների մեջ: Շատ հաճախ որոշ գյուղերից ստացվող գլխահարկը կազմում էր նույն գյուղից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի կեսից ավելին:

Առաջին իսկ հայացքից թվում է, թե գլխահարկի ծանրությունը ինքնին պիտի պատճառ դառնար մեծ թվով, հատկապես չքավոր հայերի, հավատափոխության, սակայն պետք է ասել, որ հայ աշխատավոր ժողովուրդը նյութական խոշոր զոհողությունների գնով, ամենուրեք, համատրեն դիմադրում էր և հաստատակամորեն մերժում բազմիցս կատարվող հավատափոխության առաջարկները: Հայտնի է, որ 17-րդ դարում կատարածի սպառնալիքի տակ մասսայական հավատափոխության գեղքեր տեղի ունեցան Իրանի խորքերը քշված հայ գաղթականության խիստ մեկուսացած մի քանի բեկորների հետ հատկապես Փարսի և Մաղանդարանի նահանգներում, իսկ հայ ժողովրդի հիմնական մասան, ինչպես մայր հայրենիքում, այնպես նաև Սպահանում և նոր Զուլզուլում, վճարելով ջիզյան՝ վճռականորեն պայքարում էր ասիմիլյացիայի փորձերի դեմ:

Պարզ է ուրեմն, որ այս դեպքում, երբ համաձայն գոյություն ունեցող շարխաթական օրենքների, հայերը ծանր հարկատվության գնով շարունակում էին պահպանել իրենց հավատքը, հայ աշխատավորության բռնի ասիմիլյացիայի գործը հաջողությամբ չէր կարող պսակվել: Մի կողմ թողած դեռ այն փաստը, որ հայ ազգաբնակչության ասիմիլյացիան օբյեկտիվորեն չէր բխում պետության շահերից, որովհետև այդպիսով պետությունը զրկվում էր բավական շոշափելի եկամուտի աղբյուրից: Սակայն շնորհիվ այն բանի, որ պետության օրենսդրական ֆունկցիաները գանձվում էին այդ հարցում անմիջապես շահագրգռված մուսուլման բարձրաստիճան հոգևորականության ձեռքում, վերջիններին հաջողվում էր իրենց կողմից հրապարակվող ֆեթվաներով անցկացնել մի շարք օրենսդրական միջոցառումներ և հայ ազգաբնակչության որոշ խավի մեջ զգալի հունձ կատարել, կանգնեցնելով նրանց հավատափոխության ուղու վրա:

Շիաների մոտ վաղուց գոյություն ուներ, այսպես կոչված Իմամ-Ջահֆարի օրենքը, ըստ որի զիմմի առյաթների մուսուլման դարձած ազգականները իրավունք ունենին իրենց քրիստոնյա ազգականների ունեց-

¹ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր (ՄԳՎ) Թղթաղանակ 1բ, վավ. №№ 132ա, 132բ, 132գ, 145 և այլն:

վածքը ամբողջապես գրավելու և նրանց իսպառ զրկելու ժառանգության իրավունքից:

16—18-րդ դդ. մեզ հասած բազմաթիվ կալվածագրերում հանդես եկող օտարող կամ գնող կողմերի անվան հիշատակմանը հաճախ նախորդում է ճշորմահմեղական» («Չաղիդ-ուլ-խուլամ» — چالید اول خولام) տերմինը, որից երևում է, որ տվյալ անձնավորությունը նոր է մահմեղականություն ընդունել: Այդ պարզ երևում է հատկապես այն վավերագրերից, որոնց մեջ նոր մահմեղականություն ընդունած կողմը ժառանգական վեճերով հանդես է գալիս իր այն հարազատների դեմ, որոնք գեոևս պահպանում էին քրիստոնեական հավատը:

Այս առթիվ տրված բազմաթիվ բողոքագրերի և դատական պրոցեսների բավական ստվար գործեր կան պահպանված: Այդ գործերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ, մասնակի բացառություններով, ժառանգության խնդրում միշտ էլ առաջնությունը տրվում էր մահմեղականություն ընդունած ժառանգներին: Բնորոշ է, որ կենտրոնական Դիվանալ-սաղարաթի կողմից տրված ֆեթվաներում, որոնք առանց բացառության բոլորն էլ հաստատված են շահական ֆերմաններով, այդ առաջնության հարցը այնքան էլ սուբ կերպով չի դրված: Մանավանդ, որ պահպանված վավերագրերը մեծ մասամբ վերաբերում են ոչ անմիջական ժառանգների միջև առաջացած վեճերին: Այնինչ, Երևանի, Նախիջևանի և այլ վայրերի շարիաթական առյանների ֆեթվաներում, որոնց մեջ քննարկված են նաև անմիջական ժառանգների միջև առաջացած վեճերը, մուսուլման ժառանգներին տրվող առաջնության մոմենտը առանձնապես շեշտված է:

16—17-րդ դդ. հայկական ազբյուրներում ևս կան սրոշակի վկայություններ այն մասին, որ շատ հաճախ որևէ մահմեղական դիմում էր Շար'ին և մի քանի կեղծ վկաներով «ապացուցում», որ ինքը այսինչ հայի ազգականն է և այդպիսով զավթում նրա ամբողջ ունեցվածքը, կամ նրա մի մասը: Այսպես, օրինակ, Չաքարիա սարկավադը իր «Պատմագրություն» Ա. հատորի 42-րդ գլխում պատմում է, թե ինչպես քանաքեռցի ոմն Միքայել կախկոպոսի դեմ մի պարսիկ վեճ է սկսում և դիմելով Շար'ին պընդում է, որ ինքը ազգական է նրան, ուստի պետք է նրա հարստությունը վերցվի նրանից և տրվի իրեն:

Սկզբում Երևանի Շեյխ-ուլ-խուլամը բավարար ապացույցներ չգտնելով մերժում է նրա պահանջը և բազմաթիվ վկաների ստորագրությամբ կազմում է մի արձանագրություն, որով հերքվում է նրանց ազգակցությունը: Սակայն հետո պարսիկին հաջողվում է կաշառել Շեյխ-ուլ-խուլամին, որը երկրորդ գրություն իրավունք է տալիս նրան սեփականացնել Միքայել կախկոպոսի այգին: Իսկ երբ վերջինս նորից բողոքում է շեյխին, նա պատասխանում է, թե ճես ոչ էի ճշմարտութեամբ վերահասու եղևալ իրացն և այժմ հաւաստիաւ ծանեալ, դի ազգական քո է նա, և ըստ օրինաց մերոց դամենայն ինչքն քո նմա պատկանի»¹:

Թեև ի վերջո Միքայել կախկոպոսը Կոտայքի մելիք Դավութի միջոցով կարողանում է իր բողոքը տեղ հասցնել և Երևանի Թահմազկուլի խանը տեղեկանալով այն մասին, որ Շեյխը կաշառք է վերցրել ու փոխել իր վճիռը,

¹ Չաքարիա Սարկավադ, հ. Ա. էջ 73:

հրամայում է հետադարձել նրան այդ սղաշտանից և խայտառակել հասարակութ-
 թյան առաջ, սակայն կասկածից դուրս է, որ ազգակցությունը ապացույ-
 վելու գեղքում օրենքը իրավութ էր ապիս վերցնելու զիմմի սայաթի ու-
 նեցվածքը և ամբողջությամբ ապու. նրա մահմեդական ազգականին: Շեյխ-
 ուլ-իսլամը պատժվում է ոչ թե նրա համար, որ այդպիսի սրոշում էր քն-
 դուներ, այլ նրա համար, որ կեղծել էր իրականությունը, և օտար մարդուն
 հայտարարել սրպես հիշյալ կախիստութի ազգականը:

Մահմեդականություն քնդունող հայերի ժառանգական իրավունքները
 ամբաստանելու տեսակետից չափազանց հատկանշական է 17-րդ դարի 20-ա-
 կան թվականներին, հավանաբար Երևանի Շար'ի կողմից հրապարակված
 ֆեթվան, որտեղ չորս առանձին հարցումների՝ Շար'ը սրոշակի պատասխան-
 ներ է ապիս: Ծանոթանանք այդ հարցերի և նրանց պատասխաններին հետ:

Առաջին հարց. «Թժառառուն կրօնավորներն ու շիա դավանանքի գի-
 տունները, — որոնց խոսքը թող հավիտյանս ապրի աշխարհում, — ի՞նչ են
 հրամայում հեռեյալ հարցի մասին, եթե Մեհդիկուլի անունով նոր մու-
 սուլման դարձած մեկը մահանա և ունենա մեկ սրգի Շահնազար անունով
 նույնպես մուսուլման, ինչպես նաև Ջաքարիա անունով մուսուլման որ-
 դուց երկու թոռներ՝ Մարիամ և Փաթմա անուններով, այս գեղքում հեն-
 վելով այն սկզբունքի վրա, որ շարիա մերձավորները արգելում են հեռա-
 վորներին», հիշյալ Մեհդիկուլիի թողած ժառանգությունը, անհրաժեշտ բո-
 որ մասնանումները կատարելուց հետո, արդյոք ամբողջությամբ պատկա-
 նում է վերոհիշյալ Շահնազարին, թե ոչ: Պարզեցեք»:

Շեյխ-ուլ-իսլամը պատասխանում է՝ «Այո, պատկանում է Շահնազա-
 րին» և կնքում:

Երկրորդ հարց. «Թժառառուն մարդիկ, — որոնց խոսքը թող հավիտյանս
 ապրի ազնիվ մարդկանց շրջանում, — նմանապես թող հայտնեն իրենց
 խոսքը հեռեյալ հարցի մասին, եթե Բարա անունով մի զիմմի վախճան-
 վի և ունենա երկու մուսուլման կրթոր սրգիներ և մի անհավատ կղբայր
 և կղբոր սրգիներ, այս գեղքում անհավատները զրկվում են զիմմիի ժա-
 ռանգությունից, թե ոչ: Պարզեցեք»:

Շեյխ-ուլ-իսլամը պատասխանում է՝ «Այո, երբ կա մուսուլման ժա-
 ռանգ, անհավատը ժառանգությունից զրկվում է» (կնիք):

Երրորդ հարց. «Նույնպես թող հայտնեն իրենց խոսքը հեռեյալ հարցի
 մասին, եթե նախ քան հիշյալ զիմմիի ժառանգությունը նրա մուսուլման
 կրթոր սրգիների միջև բաժանվելը, վերոհիշյալ զիմմի կղբայրը, որը նա-
 խապես զիմմի էր, մուսուլման դառնա և քանի որ սրպես ժառանգորդ նա
 ավելի մերձավոր է քան մյուս կղբոր սրգիները, այս գեղքում արդյոք կղ-
 բոր սրգիները զրկվում են ժառանգությունից և ժառանգությունը ամբող-
 ջապես պատկանում է միակ կղբորը, թե ոչ: Պարզեցեք»:

Շեյխ-ուլ-իսլամը պատասխանում է՝ «Այո, այդպես է լինում և ժա-
 ռանգությունը պատկանում է ամենամերձավոր ժառանգորդին» (կնիք):

Չորրորդ հարց. «Նույնպես թող հայտնեն իրենց խոսքը հեռեյալ հար-
 ցի մասին, եթե երբևէ հիշյալ կղբայրը, որ իր զիմմի կղբոր միակ ժա-
 ռանգորդն է, վախճանվի և ունենա մեկ սրգի, որը վերոհիշյալ Շահնազարն
 է, և հիշյալ թոռները, և այս գեղքում, երբ Շահնազարը, որ այսպիսով
 միակ ժառանգորդն էր դարձել և իրավունք ուներ ամբողջ ժառանգությունը

վերցնելու, վերոնշխյալ զիմմի որդին ևս մուսուլման դառնա և այդպիսով ինքը դառնա միակ ժառանգորդը, եղբայրներից ավագը լինելով հանդերձ, ավելի ուշ մուսուլման դարձածը կարճը է ավելի վաղ մուսուլման դարձած եղբորից խել ժառանգության իրավունքը, թե ոչ: Պարզեցեք¹:

Շեյխսուլ-իսլամը այս հարցին ժխտական պատասխան է տալիս և կնքում

Այսպիսով ստացվում է հետևյալ պատկերը: Վախճանվել է Բարա անու- նով մի հայ: Սերունդներ չունենալու պատճառով նրա ունեցվածքը ժառանգում են եղբայրները: Բարան ունեցել է երկու եղբայր, որոնցից մեկը մահմեդականություն էր քնդունել և վախճանվել էր թողնելով երկու որդիներ, իսկ մյուս եղբայրը, որը նույնպես երկու որդիներ ուներ, շարունակում էր մնալ քրիստոնյա: Բայց որովհետև այս դեպքում, համաձայն Շար'ի ֆեթվայի ժառանգությունը հասնում էր մուսուլման եղբոր որդիներին և ոչ թե զիմմի եղբոր, ուստի վերջինս շտապում է մահմեդականու- թյուն քնդունել, որից հետո, որպես ավելի մերձավոր ժառանգորդ իրա- վունք է ստանում ժառանգելու եղբոր ունեցվածքը:

Պարզվում է ուրեմն, որ զիմմի ժառանգորդները, որքան էլ որ նրանք մերձավոր լինեին, զրկվում էին ժառանգությունից, եթե կային մուսուլ- ման ժառանգորդներ: Իսկ այս վերջիններս որքան էլ որ նրանք ազգակ- ցությամբ ավելի հեռու լինեին, այնուհանդերձ ժառանգության իրավունքը նրանց էր վերապահվում:

Այնուհետև մենք տեսնում ենք, որ նոր մահմեդականություն քնդու- նած եղբայրը, որ սկսում է անվանվել Մեհդիկուլի, նախքան մահմեդակա- նություն քնդունելը արդեն ուներ երկու որդի՝ Շահնագար և Ջաֆարիա- անուններով, որոնցից Ջաֆարիան, որը եղբայրներից ավագն էր, զիմմի էր մնացել, իսկ Շահնագարը նույնպես մահմեդականություն էր քնդունել: Իրա համար էլ համաձայն ֆեթվայի, իր հոր՝ Մեհդիկուլի ունեցվածքը, որն իր հերթին ժառանգել էր իր եղբայր Բարայնց, նրա մահվանից հետո ամբողջությամբ անցնում է իր փոքր որդուն Շահնագարին, իսկ մեծ որ- դին զիմմի լինելու պատճառով զրկվում է ժառանգության իրավունքից և հետագայում մահմեդականություն քնդունելով էլ նույնիսկ չէր կարող վե- րականգնել իր ժառանգական իրավունքները:

Ինչպես տեսանք, հավատափոխությունը ավելի հեռավոր ժառանգորդ- ներին հնարավորություն էր տալիս ավելի մերձավոր ժառանգների ձեռ- քից խլելու բոլոր իրավունքները և նրանց լիովին զրկելու ժառանգու- թյունից: Շար'ի ֆեթվաներում բավական պարզ ասված է, որ «եթե կա մուսուլման ժառանգ, անհավատները ժառանգությունից զրկվում են»:

Շար'ը միաժամանակ հնարավորություն էր տալիս զիմմի ժառանգ- ներին անմիջապես մահմեդականություն քնդունելով վերականգնել իրենց իրավունքները: Սակայն այդ պետք է կատարվեր նախքան ամբողջ ժառան- գության մուսուլման ժառանգների միջև բաժանվելը: Այլպես, ինչպես աս- ված է ֆեթվայում, ժառանգության իրավունքը պատկանում էր ավելի վաղ մահմեդականություն քնդունողին:

Միանգամայն հասկանալի է, որ ժառանգության պատճառով տեղի ու- նեցող հավատափոխության դեպքերը առանձնապես շատ էին քաղաքարձակ

1 ՄՊՎ, թղթ. 1ա, վավ. № 44:

ուներ գասի շրջանում: Այդ պարզ երևում է կալվածագրերի մեծ մասից, որոնք բոլորն էլ հիմնականում վերաբերում են խոջաներին, արհեստավորներին, առևտրականներին և այլն: Հանդուցյալի թողած ժառանգությունը իրոք պետք է բավական շոշափելի լիներ, որպեսզի դրոշմը նրա ժառանգներին մեկն ու մեկին հավատափոխության միջոցով դիմացինի ձեռքից խլելու ժառանգության իրավունքը:

Այսպես օրինակ, որոշակի վկայություն կա այն մասին, որ երևանցի մեծահարուստ խոջա-Սեթի որդի խոջա-Հակոբջանի սերունդները 17-րդ դարի վերջերին արդեն մահմեդականություն էին ընդունել¹: Որքան էլ որ տարօրինակ լինի, «Չադիդ-ուլ-խալամների» մեջ կային նաև նախկին հայ հոգևորականներ:

Բանի ասիմիլյացիայի նման երևույթների դեմ հայոց եկեղեցին մղում էր համառ և տևական պայքար: 17—18-րդ դդ. պահպանվել են բազմաթիվ խնդրագրեր, գրված ժամանակի կաթողիկոսների կողմից, որոնց մեջ բոլոր է հայանվում այն մասին, որ վերոհիշյալ օրենքների հիման վրա, շատ հայեր, որոնք հեռավոր ազգակցական կապեր ունեն տարիներ առաջ վախճանված մեկի ժառանգների հետ, մահմեդականություն են ընդունում և դիմում են Շար'ին պահանջելով, որ այդ ժառանգների ձեռքից վերցվի նրանց ունեցվածքը ու տրվի իրենց: Խնդրագրերում բազմիցս շեշտված է, որ հայերը ընդունված կարգով ջիզյա են վճարում և կատարում են մյուս հարկային պարտավորությունները, սակայն տեղական շարիաթական օրգանների կողմից շարունակաբար խրախուսվում են նման միտումնավոր հավատափոխության երևույթները և հրահրվում ժառանգական վեճեր:

Այս գանդառներին սովորաբար շահը պատասխանում էր չափազանց ստանդարտ ֆերմաններով, որոնց մեջ հրահանգվում էր տեղական խաներին ու բեգլարբեգերին վերահասու լինել և հետևել, որ շարիաթական օրենքներին հակառակ անարգարացի որոշումներ չընդունվեն:

Բնորոշ է, որ հայ առյաթների սոցիալ-իրավական վիճակի և հայոց եկեղեցու իրավունքների հարցի շուրջը հրապարակված ֆեթվաներն ու ֆերմանները գլխավորապես վերաբերում են 17-րդ դարի 60-ական թվականներին: Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցուն էր վիճակված վճռական պայքար մղել օրըստօրի սաստկացող ասիմիլյացիայի բացահայտ տենդենցների և հատկապես էջմիածնի հարստահարման և նրա իրավունքների սահմանափակման քաղաքականության դեմ, որ մերկապարանոց կերպով զբրտնորվում էր հատկապես Սաֆիկուլի խանի բեգլարբեգության շրջանում (1666—1674 թթ.):

Հակոբ Զուղայեցին այդ թվականներին հարկադրված է եղել Դիվանալ-սադարաթից պահանջելու նորանոր ֆեթվաներ, որոնց մեջ խոսվում էր հայկական համայնքին հնուց անտի շնորհված այնպիսի իրավունքների մասին, ինչպիսիք էին օրինակ՝ հայկական ձեռերով ամուսնության, թաղման և այլ արարողությունների ազատությունները:

1669 թվականին մայրաքաղաքի Դիվանալ-սադարաթից ստացված մի ֆեթվայում կարգում ենք. «Խալամի հարգարժան և իմաստուն գիտունները, որոնց խոսքը թող շարունակի իշխել մինչև գատաստանի օրը, ինչ

¹ ՄԳՎ, թղթ. 1ա, վավ. № 82:

են հրամայում հետևյալ հարցի մասին. Եթե հայ ժողովրդի սրտակի համայնքներ, ինչպես նաև եպիսկոպոսներ, սևագլուխներ և ուրիշներ, սրտնքրնակվում են Չուխուր-սաադի, Ուշքիլիսա (Էջմիածին) կոչվող վանքում, Շաաիկ անունով հայտնի անապատում և թուփան-և նախջևանի Եղեգիսի ձորում գանվող Կարմիր վանքում և այլուր, ինչպես նաև Տաթևի և Վաղարշի վանքերում, Գարաբաա գյուղում, որ հայտնի է Աղվերձ անունով, և Ղաթանաթի ալլ վայրերում, գիմմի լինելով շարունակեն զիմմիների կարգով ապրել և համաձայն շարխաթական օրենքի կատարեն ջիղյայի պարտավորությունը ու նրան հակառակ որևէ գործ չկատարեն և ուղեն քաղաքիստոնեական հավատքի իրենց ննջեցյալներին թաղել, ամուսնության ակտեր կատարել, կոչնակ զարկել, աղոթել և աղոթքի ժամանակ բարձրաձայն երգել, այս գեպքում որևէ մուսուլման իրավունք ունի հակառակ լուսավոր Շարի՛ի՝ հիշյալ համայնքին նեղութուն պատճառել, արգելք հանգիստնալ և չթողնել, որ նրանք վերոհիշյալ ձևով իրենց կենցաղը վարեն, թե ոչ: Պարզեցեք¹:

Սադրը այս հարցին ժխտական պատասխան է տալիս և հաստատում է, որ ջիղյա վճարող հայերը այդ իրավունքները ունեն:

Թե հայարնակ սրտը վայրերում ինչ աստիճանի են հասել կրոնական հարածանքները, այդ կարելի է եզրակացնել այն փաստից, որ եղել են գեպքեր, երբ հայերին թույլ չեն տվել իրենց «հայրենի» կալվածներում աղատարեն վարուցանքով զբաղվել: 1658 թվականին հրատարակված ֆեթվայից հայտնի է գտնուում, որ հարկ է կղել հարցում կատարելու բարձրագույն Դիվան-ալ-սադարաթին, թե՛ Վերք արդեն շարխաթական ձևակերպմամբ որևէ կալված որպես մուլք վերջնականապես պատկանում է որևէ հայի, համաձայն շարխաթի՝ այդ հային թույլատրվում է արդյոք այդ կալվածքը մշակելու, թե ոչ²:

Սադրը այս հարցին դրական պատասխան է տվել և կնքել³: Այս փաստը ինքնին ապացուցում է, որ շատ գեպքերում մուլքային սեփականության իրավունքի հարցում հայերի նկատմամբ լուրջ դժվարություններ են հարուցվել:

Ֆեթվաներից երևում է, որ խիստ տարածված երևույթ է կղել նաև այն, որ երբ հայ ուսյաթներից որևէ մեկը առևտրական կամ այլ նպատակներով մի տեղից մի այլ տեղ էր գնում, այնտեղ նրանից պահանջում էին կրկին անգամ գլխահարկ վճարել, հակառակ գեպքում ստիպում էին հավատախոյս լինել: Այդ անշուշտ մեծ մտամբ տեղի էր ունենում հայ վաճառականների հետ, սրտնցից այս կզանակով փորձում էին խոշոր գումարներ շորթել³:

17-րդ դարի 60-ական թվականների Դիվան-ալ-սադարաթի մի շարք ֆեթվաներում Հակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցին հարկադրված է կղել շեշտել տալ, որ «համաձայն գոյութուն ունեցող օրենքների, հայ ուսյաթները ջիղյան վճարում են միայն իրենց հիմնական բնակության վայրում, մեկ անգամ, և այլ վայրերում ճամփորդելիս նրանցից ջիղյա չի պահանջվում»: Սակայն չնայած դրան, նույն ֆեթվաների բովանդակությունից պարզվում

¹ ՄՊՎ, Թղթ. 1ր., վավ. № 144, հմմտ. Թղթ. 1ր., վավ. № 145:

² ՄՊՎ, Թղթ. 1ր., վավ. № 107:

³ ՄՊՎ, Թղթ. 1ր., վավ. №№ 132ա, 132բ, 132գ, 146 և այլն:

է, որ հետափոր վայրերում շատ հայ վաճառականներ ստիպված են եղել առերես հավատափոխ լինել և վերագրանալով իրենց բնակավայրը վերստին մկրտվել, որն իր հերթին տեղի է տվել նոր հետապնդումների տեղի մուսուլման բարձրաստիճան հոգևորականության կողմից¹:

Ինչպես դժվար չէ նկատել մեջբերված մի քանի փաստերից, կրոնական անհանգուրժողականության և բռնի ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը անմիջականորեն անդրագրանում էր հայ սոցիալիստների անտեսական կյանքին և շոշափում հրանց համար կենսական նշանակություն ունեցող անտեսական խնդիրներ:

Վերը մենք առիթ ունեցանք շեշտելու, որ իրանական կառավարող շրջանների կողմից կիրառվող ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը հայտնի պատճառներով հայ ժողովրդի աշխատավորական խավերի մեջ իր համար նպաստավոր հող չէր գտնում, և ընդհակառակը, հավատափոխության դեպքերը հաճախակի էին հատկապես հայ շահագործող ունեւոր դասի շարքերում (կարվածատերեր, վաճառականներ, առևտրականներ և քաղաքարքնակ արխատկրատիայի այլ ներկայացուցիչներ): 14—15-րդ դդ. պատմություններից ևս հայտնի է, որ այդ դարերում մասամբ բռնի և մասամբ է կամավոր կերպով մանմեղականություն բնդունեցին հայ խոշոր ֆեոդալական տների մի շարք աչքի բնկնող ներկայացուցիչներ:

Այս հանգամանքը առավել ևս գալիս էր մասնագելու հայոց եկեղեցու գործիչներին, որովհետև այդպիսով յսարխրվում էին եկեղեցու ինչպես հասարակական, այնպես նաև անտեսական հիմքերը: Եվ ահա մենք տեսնում ենք, որ այս տարիների կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցին հանգես է գալիս ասիմիլյացիայի քաղաքականության դեմ ուղղված պայքարի գլխավոր կազմակերպչի դերում: Նա առաջին հերթին փորձում է գանազան սկզբունքային հարցերի կապակցությամբ վերագույն Իրվան-ալ-սադարաթից ձեռք բերել հաստատուն ֆեթվաներ և դրանք վավերացնել տալ շահական ֆերմաններով: Այդ ֆեթվաները շարիաթական-նոտարական պատճեններով բազմացվում էին և ուղարկվում բոլոր թեմերին: Ապա նա շրջագայում էր խոշոր հայաբնակ կենտրոնները և ամենուրեք կազմակերպում վանքերի ու եկեղեցիների վերականգնման և վերանորոգման գործը: Նրա ստացած ֆեթվաների մեծ մասը հատկապես վերաբերում է Հայաստանի տարբեր վայրերում (Էջմիածին, Մուղնի, Սոր-Վիրապ, Մեղրի, Ագուլիս, Ատապատ և այլուր) գտնվող վանքերի վերանորոգման իրավունքներին, որովհետև ամեն անգամ երբ հայերը ձեռնարկում էին վանքերի ու եկեղեցիների վերանորոգման, տեղական շարիաթական օրգանների կողմից արգելքներ էին հարուցվում և հարկ էր լինում այդ մասին առանձին ֆեթվայով թույլտվություն ստանալ Սպահանից²: Ինչպես գիտենք, Հակոբ Զուղայեցին իրեն հատուկ ևսանդով առանձին ուշադրություն էր նվիրում նաև հայերեն գրքերի տպագրության կազմակերպման հարցին:

Հայոց եկեղեցու և հայ համայնքի իրավունքների այս փաստագրումը անզոր էր կանխելու ազգային հայածանքների և կրոնական սկզբնախանների ալիքը, որը գնալով ավելի էր մոլեգնում: Երևանի բեգլարբեկ ընչաքաղց

¹ ՄՊՎ, Թղթ. 1ր, վավ. №Ն 132ա, 132բ, 132գ, 146:

² ՄՊՎ, Թղթ. 1ա, վավ. № 67, Թղթ. 1ր, վավ. №Ն 134, 136, 146 և այլն:

1669 թ. հրատարակված Շահ-Սուլեյմանի հրո-
վարտակն ու Դիվան-ադ-Սադարաթի ֆեթվան
հայերից միայն իրենց բնակավայրն զայրու-
մ ջիղյա դանձելու և ավերված եկեղեցիները
միայն նախկին ձևով և նույն շինանյութերով
վերանորոգելու մասին:

Սաֆիկուլի խանը ի դեմս Հակոբ Ջուղայեցու տեսնում էր մի անձնավորություն, որն իր հեղինակությունով, վայելած ժողովրդականությունով և գործիմացությամբ կարողանում էր լուրջ հակահարված տալ հայերի նկատմամբ կիրառվող ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը և պայքարել նրա կողմից արտահայտվող հարստահարման փորձերի դեմ: Ուստի, երբ կաթողիկոսը 1672 թվականին, արդեն հուսահատված ստեղծված ծանր պայմաններից, փորձեց անձամբ գնալ Սպահան շահի հետ հանդիպելու, Սաֆիկուլի խանը արգելք հանդիսացավ և ճամփից ետ վերադարձնելով արգելափակեց նրան Երևանի Անանիա առաքյալի վանքում:

Մեր կարծիքով, 1672—73 թվականներին է վերաբերում նաև Հակոբ Ջուղայեցու նամակը ուղղված ուսսայ Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին, երբ նա խանի հրամանով բանտարկված լինելով, չկարողանալով գնալ Սպահան և չունենալով օգնություն ոչ մի հույս, հավանաբար իրեն շրջապատող հայ գործիչների խորհրդով նպատակահարմար է գտել դիմել Ռուսաստանի կայսրին, որպես քրիստոնյա պետություն վեհապետի և խնդրել նրա միջամտությունը հայերի նկատմամբ Սեֆյան Իրանի վարած քաղաքականության հարցում:

«Պարսկաստանում մեզ և մեր եկեղեցու վրա պարսից պաշտոնյաների կողմից արվում են անա օտարտախի հարկեր, — գրում է նա իր նամակում, — և մեզ, որ չենք կարողանում մեր չքավորության և ազքատության շնորհիվ հատուցանել այդ հարկերը, քշում են դեպի բանա (ընդգծումը մերն է — Ն. Փ.), չարչարում են, տանջում և վերջապես, որ հետինն ու գլխավորն (է) մահմեդականների նպատակներին՝ իրենց գավանանքն են հարկադրում ընդունել: Եթե այդչափ հալածանքները զրկեին մեզ միայն հարստությունից և աշխարհային ստացվածքներից, չարիքը փոքր կլիներ, և ես լուծյան կտայի այդ քայց երբ տեսնում եմ, որ օր օրի վրա մեր ի Քրիստոս սընվող գավախները հեռացած (մայրական) սախից, խարված պատանիները նավով հեռանալիս, չափահասներին ու գիտակցություն եկածներին ուժով մղված դեպի հավիտենական փրկություն հակառակ գավանանքը, — չկարողանալով տանել այդքան մեծ կորուստը, անա, արցունքներ թափելով առ Աստված՝ նրա պատիերի առաջ, մոտենում եմ նաև յուր թագավորության մեջ նրա տեղապահ Կայսեր, Ջերգ Մեծությունը, որպեսզի բարենաճե օգնել մեզ, խեղճությունից ճնշվածներին, և երբ նորին ամենագոր Մեծությունը պարսիկների մոտ գեսպաններ ուղարկելու լինի մի քանի խոսք (ասել) ի պաշտպանություն մեր ստացվածքի... յուր թագավորական գլխանազեաներին հրամայե ազդել: Ռուս իշխանությունը մեծ նշանակություն ունի պարսիկների աչքում և գուցե առաջիկայում հավակնություն չունենան այնքան տանջել նրանց, որ ի Քրիստոս-Աստվածն ունեցած ընդհանուր հավատի շնորհիվ, կարող կլինեն Ջեզ ուղղել իրենց հայացքը»¹:

Նամակի մեջ բերված հատվածից պարզորեն երևում է, որ այդ ժամանակ Հակոբ Ջուղայեցին դեռևս հավատում էր, որ հալածանքներն ու հարստահարության դեպքերը «պարսից պաշտոնյաների» անձնական նախաձեռնության հետևանք են և որ եթե ուսսայ ցարը իր գեսպան-

¹ Ա. Հովհաննիսյան, «Հակոբ Ջուղայեցու մի գրությունը ուսս արքունիքին», Արարատ, 1915 թ., էջ 780—81. հմտ. Армяно-русские отношения в XVII веке, լատիներեն ընդգիր՝ էջ 98, ուսս. թարգմ.՝ էջ 257:

ների միջոցով հանդես գա հայերի սլաշտոյանությամբ, ապա շահը կարող է սաստել նրանց և թույլ չտալ, որպեսզի ճնշեն հայերին: Նամակի բովանդակությունից միաժամանակ երևում է, որ նրա հեղինակին (ավելի ճիշտ՝ հեղինակներին) հուզող հիմնական հարցը ժողովրդին սպառնացող ասիմիլյացիայի և ձուլման վտանգն էր, կամ ինչպես ասված է նամակում, «մեծ կորստյան» վտանգը: Եվ իրոք, հայ աշխատավոր ժողովուրդը կարողանում էր նյութական ծանր զոհողությունների գնով հատուցել օրինական բոլոր հարկերն ու տուրքերը և այդպիսով պահպանել իր ազգային արագիցիաները: Մինչդեռ, ինչպես մենք տեսանք, միայն արտակարգ օրենսդրական միջոցառումների, տնտեսական ապօրինի ճնշումների, կամ ինչպես բնորոշված էր ասել, «շլթաղի» (شلتاق) միջոցով էր, որ իրանական ասիմիլյատորները փորձում էին կյանքում իրագործել հայերի բռնի ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը:

Փաստեր կան ենթադրելու, որ այս գիմումը անհետևանք չի մնացել, որովհետև, երբ 1674 թվականին Հակոբ Զուղայեցուն հաջողվում է գաղտագողի փախչել դեպի Սպահան, Մաֆիկուլի խանը մի բնդարձակ ամբաստանագիր է ուղարկում շահ Սուլեյմանին, զրպարտելով կաթողիկոսին: Խանի այս նամակը ստացվում է նախքան Հակոբ կաթողիկոսի Սպահան հասնելը: Սակայն շահը այդ գրությունը դեռ լրիվ չընթերցած, տեղն ու տեղը պատում է այն, այրում իր մոտ գրված կրակարանի վրա և գայրացած գոչում. «Մաֆի Դուլի խանն քակէ գերիիրն, և ինքն զիւր վնասն դնէ ի վերայ սևագլխոց»¹: Պետք է ենթադրել, որ շահը, նրա հետ միասին նաև էթեմագ ուղ-գոլլեն, արդեն ենթարկվել էին որոշ հարցապնդման Մոսկովյան գեսպանների կողմից: Մասամբ գրանով պետք է բացատրել և այն, որ Հակոբ կաթողիկոսը շատ սիրալիր բնորոշելություն է գտնում արքունիքում և մեկ տարի հետո, 1675 թվականին նոր խանի՝ Թավրիզի Ռուստամ խանի որդի Մաֆիկուլի խանի հետ վերագառնում է Երևան, իսկ նախկին Մաֆիկուլի խանը ձերբակալվում է և զրկվում իր ամբողջ կարողությունից:

Սակայն ֆեոդալական այնպիսի մի երկրում, ինչպիսին Սեֆյան Իրանն էր, որտեղ յուրաքանչյուր խան ինքն իրեն համարում էր ավյալ նահանգի լիիրավ տերն ու տնօրենը, որի առանձին նահանգներում կենտրոնական իշխանության սովերն անգամ չէր երևում, նման արտաքին գիվանագիտական միջամտությունները չէին կարող որևէ ազդեցություն գործել և կանխել այն բոլոր շարիքները, որոնք բխում էին պետական-հասարակական ամբողջ սխառումից:

Այս երկրորդ Մաֆիկուլի խանը ոչ միայն վերջ չտվեց կրոնական հալածանքներին, այլ նորահնար արգելքներով գերազանցեց իր նախորդին: Նա ձեռնարկեց մի շարք ուժեղ սեպերսիաների՝ ուղղված Երևանի բեզլար-բեգության մեջ բնակվող հայ ազգաբնակչության դեմ: Այս խտրական և անհանդուրժողական քաղաքականությանը Երևանի ազրբեջանական համայնքը պատասխանեց միահամուռ ապստամբությամբ, որը հայ-ազրբեջանական դարալոր բարեկամության և եղբայրության պայծառ էջերից մեկն է կազմում:

¹ Զաքարիա Սարկավագ, հատոր 2, էջ 80:

Ե...և արարին խորհուրդ, — գրում է Չաքարիա Սարկավազը, — և եղին գլխաւոր ինքեանց զամն Փաթալի անուն, և անուանեցին զինքեանց Ղաքափաչայ: Եւ խորհեցան զկորուստ խանին՝ ասելով սա... ասէ, յաւուրս անձրևի քրիստոնեայք մի ելցեն արտաքս. մեք ահա գրացի եմք քրիստոնէից և խառն ի խուան կամք ընդ նոսա. առևտուր ի միասին լինի, և շահս բազումս ունիմք ի նոցանէ և սա կամի զրկել զմեզ ի շահից մերոց: Եւ զի, ասէ, յազօթարանս քրիստոնէից մուսրման մի մտցէ. արդ զամենայն ցաւագարս մեր եկեղեցիքն բժշկեն. այլ և տեղի զրօսանաց մերոց եկեղեցիքն են. զմեռեալս թարց հրամանաց իմոց ասէ՝ ոչ թաղել, ապա ուրեմն հարկս կամի աւնուլ ի մեռելոց: Եւ զգոզս ոչ պատժէ, այլ աւնու տուգանս՝ և թողու. և նոքա դարձեալ աւնեն գողութիւն: Չայս և այլ բազում շարիս նորա գրեցին և ձեռամբ թագաւորական ծառայի առաքեցին առ շահն և ինքեանք յարեան ի վերայ խանին և մուծին ի տուն, և ոչ թողին ելանել արտաքս: Այլ և կնքեցին զամենայն գրունս ամբարացն և շափով տային զկերակուր նորա: Եւ այսպէս տառապանօք պահեցին զնա մինչև եկն այլ խան և զնա հարածեցին և ելեալ զնաց յԱսպահան և երկիրս մնաց խաղաղ¹:

Հակոբ Զուղայեցու և իր գործակիցներ ի հայ վաճառականութեան ու մեկիքների համար ավելի քան պարզ էր գտնում, որ փրկութեան միակ միջոցը երկրի շուտափույթ ազատագրումն էր պարսկական լծից: Նույն օրերին, երբ Երևանում տեղի էին ունենում վերը նկարագրված գեպքերը, էջմիածնում գումարվում էր գաղանի ժողով, ուր քննարկվում էր երկրի ազատագրման հարցը:

Ինչպես գիտենք, ազատագրական այս ձեռնարկը սկիզբն էր շուրջ 150-ամյա այն հերոսական պայքարի, որ մղեց հայ ժողովուրդը, և որը ի վերջո, շնորհիվ ուստական պետութեան ու ժողովրդի օգնութեան, հայ ժողովրդի Արևելյան հատվածի համար պսակվեց հաջողութեամբ:

Պատմական Հայաստանի մի զգալի մասը կարողացավ թոթափել իրանական ասիմիլյատորների ծանր լուծը և մտավ զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա գտնվող ուստական պետութեան հովանու տակ:

¹ Չաքարիա Սարկավազ, հատոր 2, էջ 90:

